

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
МАГИСТЪРСКИ ФАКУЛТЕТ
Департамент „Архитектура“

Докторска програма „Архитектура на сградите, конструкции,
съоръжения и детайли“

Миряна Стоилова Йорданова Петрова, F57737

ЖИЛИЩНАТА АРХИТЕКТУРА 17-18 в.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

по архитектура на сградите, конструкции,

съоръжения и детайли, професионално направление 5.7.

Архитектура, строителство и геодезия“

Научен ръководител – проф. д-р Константин Бояджиев

София, 2015

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от Съвета на Департамент „Архитектура“ на редовно заседание, състояло се на 14.05.2015 г.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе пред Научно жури в Нов български университет, бул. „Монтевидео“ 21, София на 2015 г., от в зала, НБУ

Състав на Научното жури:

1. проф. д-р арх. Константин Бояджиев, научен ръководител на докторанта, НБУ
2. доц. д-р арх. Георги Георгиев, ръководител на Департамент „Архитектура“, НБУ
3. доц. арх. Димитър Андрейчин
4. проф. д-р арх. Росица Никифорова
5. проф. д-р арх. Йордан Радев

Резервни членове на Научното жури:

1. доц. д-р Анна Б. Аврамова, НБУ
2. проф. д-р Евлоги Цветков

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на проблема

Дисертационният труд представлява опит да се запълва една празнота в специализираната архитектурна историография в последните години по отношение на архитектурата на 17-18 в. на територията на средновековна България, по това време в границите на Османската империя в контекста на културните процеси в Европейския югоизток .

Изследването стъпва на широката база на многобройните български и чужди проучвания за традиционната и възрожденската архитектура, за средновековната и бароквата архитектура, за градската и селската архитектура на Балканите, както и на продължителните теоретични и теренни проучвания на автора.

Изследването е и опит да се допълни картината за най-съществената част на архитектурата – нейното пространство от периода. Вероятно ще предизвика коментари и, надявам се, бъдещи изследвания, посветени на тази проблематика.

Обект и предмет на изследването

Обект на настоящето изследване е **архитектурното пространство и композиционните особености при неговото формиране в архитектурата на 17-18 в. на територията на средновековна България, в разглеждания период – част от Османската империя и по-специално, в жилищната архитектура – традиционната (фолклорната и стиловата) авторова архитектура в един отрязък от време, предшестваш формирането на основите на модерната архитектура в европейския югоизток.**

Анализите са направени на фона на един преглед на жилищната архитектура на *мястото* от Античността до изследвания период, както и в един по-широк ареал, обхващащ почти целите Югоизточни Балкани. Така в обекта на изследване е включено най-общо изграждането на архитектурното пространство и неговите композиционни характеристики при жилищната архитектура в контекста на композиционните решения от епохата на Античността, от Средновековието, от Късното Средновековие, вкл. до настъпилите значими промени на прехода към Новото време и изграждането на новия тип жилищна архитектура в градовете и селата за новите обществени прослойки – буржоазия, дребни собственици, интелектуалци, селяни и т.н.

Основни изследователски тези

Проучванията на архитектурата на Късното Средновековие, на българското Възраждане, на прехода между Късно Средновековие и Ново Време от позициите на съвременното архитектурознание позволяват по-обективно и пълно съпоставяне на архитектурните явления и процеси в контекста на Европейския югоизток от Античността до Новото време

На територията на страната или в бившите български земи, завладени от османците в кр. на 14 в. има вековна традиция в жилищното строителство. Познати са архитектурни архетипи, които се интерпретират, както в по-бедните или неразвити форми на индивидуалната къща, така и в по-сложните композиции на къщите и дворците, които строи средното съсловие или върхушката (именно в такива образци се реализират най-сложните и интересни архитектурно-пространствени решения).

Традиционното/фолклорното анонимно строително изкуство, при което архитектурата се създава от *майстори*¹, произхождащи от специализирана професионална общност, която е ангажирана в запазването и предаването на това знание и която съставлява съществена част от реалната икономиката, се придържа към традиционно използваните архетипни форми. Това е изкуството, което частично може да бъде интерпретирано и от всеки член на социалната общност. Обвързано е напълно с природните дадености, местните строителни материали и многовековния опит на хората в строителството.

17 в. настъпват значителни развития в икономиката на Европа и на Османската империя. Икономическите връзки са съпроводени и с много силни културни взаимодействия. В мултикултурните и мултиетническите центрове на Османската империя се наблюдават силни влияния на европейските стилове, както и интерпретации на европейската архитектура, приспособена към локалните нужди.

Местните национални движения у различните етнически общности ги консолидират, но най-вече на основата на езика, фолклора, обичаите,

¹ Терминът обозначава професионалист, който владее архитектурното и строителното изкуство, често също декоративните и изобразителните изкуства.

религията, образованието, общата история, движенията за национално освобождение и възвръщане на държавността, докато в областта на архитектурата, процесите са по-общи, те се влияят най-вече от развитието на градската култура и модата, от местните културни традиции, от икономическия и социалния статус на собствениците, личните им вкусове, предпочитания и култура.

Термини като *национално възраждане* се отнасят по-органично до процесите в политическата сфера, идеологиите и сферата на образованието, литературата, изящните изкуства, докато *възраждането* в архитектурата представлява по-скоро един значителен строителен и архитектурен подем (колкото културен, толкова технически и икономически), съпътстващ един силен икономически напредък на големите градове и на населените места с икономически потенциал, които в общия случай са мултикултурни и мултиетнически. В развитието на тези процеси определена важна роля играят социалните, икономическите, политическите процеси в Европа и в имперската османска държава, така както кризата на последната и сложните геополитически интереси изиграват съществена роля за възстановяването на етническите/националните държави на Балканите.

Цели и задачи

Целта на дисертационния труд е да се изведат посочените авторови тези в една по-обобщена картина на пространството в архитектурата и по-специално при жилищната архитектура на 17-18I в. като неизбежно се засягат и процесите, протичащи до третата четвърт на 19 в., тъй като тенденциите в архитектурата трудно биха могли да се разглеждат в затворени и откъснати един от друг периоди от време. Проучването е на базата на досегашните изследвания в областта, авторовите проучвания, сравнителни анализи в хронологичен аспект и в един по-широк географски ареал, както и от гледна точка на съвременното архитектурознание.

Тази цел може да бъде постигната чрез решаването на следните конкретни задачи:

- Анализ на взаимовръзките между специфичните архитектурни пространства и процесите, които протичат в жилището;

- Анализ на обществените, икономическите, политическите и културни фактори, които имат пряко отношение към жилищната архитектура, архитектурната стилистика, градското развитие и отражението му върху най-разпространения архитектурен жанр – жилището;
- Анализ на архитектурното пространство в жилищната архитектура на *мястото* през Античността и Средновековието до завладяването на средновековна България от Османската империя;
- Анализ на синхронни по време архитектурни реализации в югоизточните Балкани в рамките на Османската империя – в ареали с изяви етно-културни специфики (впоследствие възстановили своята самостоятелност като национални държави) – в големи административни и икономически мултикултурни центрове или средни и малки населени места, села – анализ на развитието на регионалните типове на традиционната архитектура и на архитектурата в градовете в балканските провинции на Османската империя, бивши гръцки, румънски, албански, сръбски територии; на основата на преглед и анализ на архитектурно-историческите изследвания на едни от най-изявените автори, работили в областта;
- Анализ на градското развитие и публичната архитектура на мултиетническите европейски градове на Османската империя с оглед на по-пълното очертаване на архитектурните развития и тенденции;
- Анализ и систематизиране на форми и пространства, характерни за жилищната архитектура от периода 17-18 в.

Методология и работна рамка на изследването

Дисертацията в основните си цели обхваща исторически период от около два века, но архитектурата, като изкуство с дълбоки корени, налага един много по-широк анализ в по-широк времеви отрязък и той включва примери от южноевропейската/средиземноморската Античност и Средновековие. Логическата структура на текста проследява развитието на жилищната архитектура, а също така и на общото развитие на архитектурата, доколкото жанровите направления в архитектурата имат сходна стилистика, философия, естетика, формообразуване, технология. Основните методи, използвани в

дисертацията са: историко-хронологичният метод, сравнителният анализ, индуктивният метод.

Структура и обем на дисертационния труд

Дисертационният труд е структуриран в класическата схема – увод, изложение в четири глави, заключение, справка за приносите и резултатите от изследването, списък с публикациите по темата на дисертационния труд и библиография

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Глава I. Жилищната архитектура *на мястото* до завладяването на Балканите от Османската империя

Глава II. Османски период. 14-17 в. Култови и публични сгради и комплекси. Урбанистични комплекси и инженерни съоръжения

Глава III. Жилищната архитектура на Балканите 17-19 в. Регионални интерпретации

Глава IV. Пространството на традиционната къща в бившите български територии на Османската империя. Късно Средновековие – Ново време (17-19 в.)

Заклучение

Научни приноси

Списък на публикации по темата на дисертационния труд

Въведение

Във въведението е обоснована актуалността на избраната тема, нейната практическа и теоретична значимост. Формулирани са обектът, предметът и целта на изследването. Представени са задачите, които трябва да бъдат решени за постигането на целта.

Жилищната архитектура на 17-18 в. в бившите български територии на Османската империя (и с преобладаващо българско население) е била предмет на многобройни изследвания и трактовки, но в последните вече няколко десетилетия липсва по-цялостно изследване. Основната цел на настоящия текст е да се очертае една възможно по-пълна картина на жилищната архитектура от периода с акцент върху вътрешното пространство и плановата композиция, на основата на авторовите проучвания и на литературните източници.

Глава I. Жилищната архитектура на мястото до завладяването на Балканите от Османската империя

Археологическите сведения за жилищната архитектура на Античността и Средновековието на територията на днешна България и на югоизточните Балкани свидетелстват за висока строителна култура. Плановите композиции при жилищната архитектура са изключително многообразни и зависят от мястото, разположението и големината на терена, големината на фамилията, мястото ѝ в обществото, предпочитанията, благосъстоянието². Формите, които се описват, най-често са разположени с тясната им страна към улицата, което е типично за градските къщи при гъста застройка, скъпи терени и задължителното осигуряване на връзка с улицата.

В литературата типичните функционални и пространствени схеми на античното елинско жилище се описват с един или два вътрешни двора (*aulæ*). От дневната част на къщата – *андронитиса* се осъществява връзката със считаната за *свещена част на дома* – женската част – *Gynæconitis*. Към втори двор (в големите и развити композиции) са разположени помещенията за готвене, складовите помещения, помещенията на домакинството, спалните, вкл. главното спално помещение на родителите – *Thalamos*.

И в описанията на римската еднофамилна къща вътрешният „двор“ (*atrium*), осветен от отвор в покрива, е основата на композицията, около който са подредени другите стаи³. Към улицата къщата е затворена, без прозорци.

Изследователите очертават границите на разпространението на средиземноморската идея на *hortus clausus* (*hortus conclusus* или „вътрешен двор, ограден с аркадна галерия“/перисил (*perystile*) (М. Джераси), която преобладава и в градската, и в провинциалната (селската) архитектура на класическата Античност – от южните граници на Тесалия през Пелопонес до егейските острови с някои специфики в югозападния залив на Анатолия. В този район, както и при типа, характерен за Кападокия – Западна Сирия се намират

² William Stearns Davis, *A Day in Old Athens*, Chapter IV. The Athenian House and its Furnishings

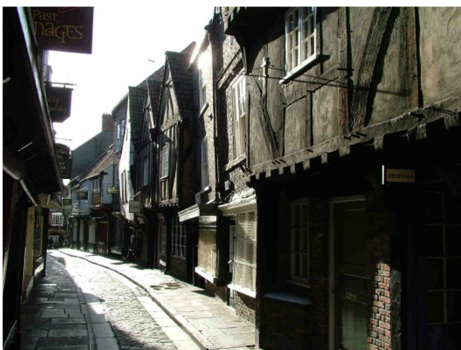
³ По Витрувий, *Първоизточници*, ном. 4, стр. 103, т. I

елементи на континуитет със средиземноморската концепция на „вътрешния двор“/hortus clausus.

В изследванията се посочва, че този ареал е много по-широк и включва Македония, Тракия и Мизия. Обобщено, античната жилищна архитектура показва характерно интерпретиране на форми с двор, преходно пространство м/у вън и вътре, главно помещение с огнище, стопански помещения, в зависимост от конкретната *програма*, на която трябва да отговаря къщата, както и в зависимост от етажността – на един или два етажа.

Наличието на *еркер* (конструктивното и пространствено надвесване на горния етаж над по-ниския, което осигурява по-рационално използване на площта на терена) при балканската архитектура се определя като характерна особеност на класическата Античност от Н. Мутцополус. За настоящето изследване е от особена важност, че и при този автор ареалът на „средиземноморската идея“ е категорично разпрострян върху Балканите. М. Джераси също намира аналогия на еркерната архитектура / „чъкма“ (*cikma*) с „по-ранни концепции от регионалната римска архитектура чрез общи византийски източници“⁴. От друга страна, локалният характер на изследванията на жилищната архитектура често превръща и самия предмет в локален. Но при изследванията ми относно урбанистичното развитие на градовете в Европа, бих казала, че типът „еркерна архитектура“ е разпространен в цяла Европа в своеобразни локални проявления, разбира се. Това, безспорно, е забелязано и от такъв ерудит като проф. Мутцополус. Примери на сгради с еркери могат да се наблюдават при романската архитектура със смесена – масивна каменна и паянтова конструкция и в Хърватия (ил. Пореч), и в градовете на Германия (напр. Франкфурт) или Франция, Унгария и мн. др.

⁴ Cerasi Maurice The Formation of Ottoman House Types. In: Annual on the Visual Culture of the Islamic World, p. 125
(http://books.google.bg/books?id=FG6ZlRjD2IC&pg=PA155&lpg=PA155&dq=DUSHAN+GRABRIJAN&source=bl&ots=aku77i792e&sig=_lbHktVojFNrskluFNfDn4vJWUDU&hl=bg&ei=hsKcTf_vB83HswavpKWrbg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&ved=0CEgQ6AEwBg#v=onepage&q&f=false)

Фигура 1 Романска архитектура. Пореч, Хърватия

Фигура 2 Егисхайм/Egisheim, Елзас, Франция.

Фигура 3 Ерфурт, Германия. Фото М. Йорданова

В тази глава се отделя внимание също така и на някои други дискуссионни тези, като напр. тази, че традицията на *мястото* (по времето на Византия) е прекъсната, „че византийската къща е повлияла твърде малко на османската“, поради славянското и българското заселване, което е „прекъснало и променило градовете и селищната структура на този ареал на Византия“. На основата на такива неподкрепени с доказателства твърдения се допускат обяснения като това, че „гръцките къщи от Фенер⁵ не се приспособяват към

⁵ Гръцки квартал в Истанбул

някакъв друг, не-османския модел/византийски, а всъщност следват османския модел, но от по-различно време, и главно на нерелигиозната османска архитектура (ханове, библиотеки, начални училища и др.) на 17 и 18 в.

Безспорно, архитектурните тенденции се изявяват най-вече в големите и скъпи стилови обществени сгради, но когато във фокуса е приемствеността, много естествено е тя да се потърси в конкретния жанр архитектура и това не е „една интригуваща мистерия на архитектурната история“, както пишат някои автори (М. Джераси). И въпреки тези заключения, М. Джераси не може да пренебрегне, че някои „детайли на османската обществена и жилищна архитектура като каменната и дървена конзолани греди, дървените галерии, характерните пропорции и ритмични схеми на прозорците по фасадите произхождат от Византия или даже от римската архитектура, източна или западна, заемаща междинно положение между сирийската и генуезката и др. латински влияния“.

Вероятно липсата на достатъчно проучвания е главната причина за несигурността, че античната традиция е запазена. Само се допуска, че връщането ѝ е било възможно чрез класическата монументална архитектура на Османската империя – периодът на Синан и неговите последователи. Под *традиция* се посочва главно строителната технология и детайли, характерни за архитектурния образ, а има неоспорими сведения, че дървените структури са прилагани в Константинопол много преди 14 в., когато градът е завладян от османците.

Има свидетелствата за безспорните сходства на архитектурата на Източно-римската империя/Византия на обширната ѝ територия и утвърдените архетипи на жилищни и обществени сгради, които ще се срещат в градовете и на Османската империя, както и, че средновековната жилищна и монументалната обществена архитектура след навлизането на прабългарите и славяните, въпреки катаклизмите, запазва устойчивото си развитие.

Проучванията на културните пластове на българското Средновековие 12-14 в. (В. Търново, Шумен, Червен, Перник, Карвуна, Мелник, Цепина и др.) описват основните типове планова композиция, които свидетелстват, че през Средновековието познатите схеми от Античността продължават да се възпроизвеждат, за което говорят и

други автори⁶ в две основни разновидности – 1) *къщи с компактен обем, покрити с единен покрив*; и 2) *къщи с открито пространство*⁷,⁸. Също така, има проучвания за типа средновековни жилищни кули⁹. Формата на плана на жилищните сгради е компактна, често близка до квадрат – неразчленена или с преградни стени. Приземията имат обикновено стопански или търговски помещения. Етажът е жилищен. Строителната конструкция представлява каменно приземие и паянтов градеж (дървена конструкция) на етаж. Помещенията са групирани около едно централно пространство – атриум (*atrium*). В някои случаи голямото вътрешно помещение представлява "закрит двор". *Къщите с вътрешен двор и глухи стени към улицата* са познати в източно-средиземноморската архитектура още от Античността¹⁰. Вторият тип жилище, *чийто център е открито пространство/галерия* (подобни жилища са известни от проучванията на Перник, Шуменска крепост, Карвуна, Царевец), е от типа на известното като антично *пастадно* или *перистилно жилище* (жилището при Малката порта в Царевец, в интериора на което има богати стенописи и мозайки). Среща се и още една композиция, позната от времето на Рим¹¹ – *къщи с редова композиция*, вкл. на няколко етажа, която може да се счита за разновидност на *пастадния* или *перистилния* тип. В средновековна България е разкрита с археологическите проучвания в Царевец, Червен, Цепина. Този тип се счита за най-архаичен и най-лесно и трайно възпроизводим в строителната практика. Разкрити са редови двуетажни къщи с три-четири жилищни помещения в етаж и със стопанска или търговска (търговско-занаятчийска) част в приземието. *Къщите с чардак* през Късното Средновековие представляват местния

⁶ Каприев Георги, 1999. Културната идентичност на средновековна България. Б. Култура, бр. 21, 28 май, 1999, стр. 9.

⁷ Дочева В., Средновековни градски къщи със сложни планови композиции по българските земи (12-14 в.), Втори международен конгрес по българистика, С., 1988;

⁸ В статия на Елена Иванова авторът е цитиран с отдавна изявената си поддръжка на тезата за съхраняването на античното наследство в местната архитектура на Късното Средновековие - За чардачната къща от 18-19 век. Предислямски корени на междинното пространство.

<http://www.protobulgarians.com/Statii%20ot%20drug%20avtor%20Ivana%20-%20Za%20chardachnata%20kaashta.htm>

⁹ Попов Стоян. 2011. Замъкът в Европа и България през Средните векове

¹⁰ Цветаева Г., Дом и частна жизнь, В: Античная цивилизация, М., 1973, 97;

¹¹ Каприев Георги, 1999. Културната идентичност на средновековна България. Б. Култура, бр. 21, 28 май, 1999, стр. 9.

тип на *пастадния тип* – един редуциран вариант с разположени на север жилищни помещения и на юг открита галерия с дървени колони.

Глава II. Османски период на Балканите. 14-17 в. Култови и публични сгради и комплекси. Урбанистични комплекси и инженерни съоръжения

В тази глава се разглежда развитието на архитектурата в Османската империя след завладяването на европейските земи до 18-19 в. Цитират се сведения от първ. пол. на 16 в. като това, че дворецът на Ибрахим паша е изграден в италиански стил¹², които говорят за трайните връзки на империята със Западна Европа. А по отношение на плановата структура на развитите композиции на жилищните комплекси, седалища на местни управители, връзката с дворцовата архитектура е безспорна. Пространственото решение, което същият автор цитира – „дворецът представлява реконструиран *конак* с построени в него кула, чардак, *къошк*, съкровищница, *хамам*, килер, кухни, заседателно помещение за *Дивана* (*Диванхане*), частни помещения и обори“ ще се среща и през следващите векове до края на 19 в. Подробните сведения, които има за общественото и религиозно строителство говори за онаследяване на историческата структура на градовете от Античния Рим, но и на чувствителна промяна в техния облик, особено в техните централни исторически части. Така напр., крепостната стена, водопроводът и акведуктът са запазени, вероятно реконструирани, но джамията (1530/1528-1536) в Кавала (Гърция) се намира на един от централните градски площи на мястото на по-ранна християнска базилика, която е разрушена и е част от комплекс (вакъфски), в който е имало кервансарай, магазини, складове, теке, чаршия и безистен, двоен хамам, *медресе*, чешма и *имарет*¹³.

Посочват се няколко от най-ранните след завладяването, значими урбанистични и архитектурни комплекси, които свидетелстват за новите тенденции в големите градове, но и за запазването на обществените центрове и на специфично градските функции и начин на живот – *Джумая джамия*, Пловдив (1363-1364) и комплексът в непосредствената околност, *Ески джамия*, Ямбол (1413) и градският център с безистен, джамията в Хасково (1393), джамийският комплекс с тюрбе в Дупница (15-16 в.) В началото на 17 в. 1616-17 г. в Разград

¹² Миков Л., 2014. Джамията на Ибрахим паша и “Ибрахим паша” джамия в Разград

¹³ Миков Л., 2014. Стр. 14

се строи сегашната запазена *Ибрахим джамия* (на мястото на по-ранна, а вероятно на място, където преди завладяването е имало християнски храм), разположена в комплекс, ограден с каменна ограда, където са проектирани шадраван, обществени тоалетни, *мектеб* (училище), конюшна (впоследствие преустроена в хан с 50 стаи, долепени до дясната страна на джамията), хамам, имарет. В края на 16 в. е завършен един от най-големите строителни проекти – *двойният кервансарай* в Татар Пазарджик.

По време на управлението на Ахмед III (1703-1730) в един период на стабилност на империята, се засилват политическите връзки с Франция, което е предпоставка за навлизането на европейската мода – стиловете *Барок* и *Рококо* в изкуството и архитектурата. Страната се отваря, много млади хора учат в Париж и европейските маниери и стил на живот се пренасят в Истанбул¹⁴. Влиянията в архитектурата са впечатляващи. Богатството във формите и детайла на западноевропейския барок и рококо повлияват дори върху считаната за по-консервативна религиозна архитектура. Френски архитекти са поканени на брега на Босфора¹⁵. В един около 30-годишен период в изкуството и архитектурата, определян като „западно влияние“, западните модели се интерпретират освен в монументалните обществени сгради, също и в жилищната архитектура, в декоративното изкуство и в дизайна. Този период на обновление между 1703 и 1730 г. е наречен „*Стил Лале*“, поради интерпретацията в изкуството на формата, значението на това цвете и личните пристрастия на султан Ахмед III.

През 18 в. образът на градовете като цяло се променя, столицата Истанбул и другите големи урбанистични центрове на империята са белязани от нови решения и отвореност на архитектурата към архитектурните стилове на Европа^{16 17}. Истанбул като политически и

¹⁴ През 1734 в Истанбул е основано военно артилерийско училище с френски преподаватели
http://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Empire#Stagnation_and_reform_.281683.E2.80.931827.29

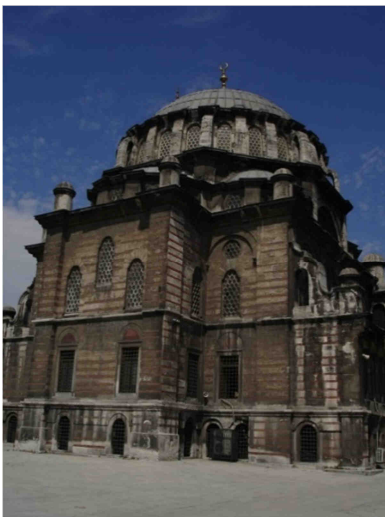
¹⁵ През 18 в. Франция е източник на техническа помощ и експерти, но от нач. на XIX в. османските власти отдават предпочитание на пруски и австрийски експерти, поради напрегнатите дипломатически връзки с Франция.
<http://www.turkeyodyssey.com/articles/337-concept-of-westernization-and-the-role-of-foreign-architects-in-19th-century-ottoman-architecture>

¹⁶ 1773 г. султан Мустафа III създава технически университет в Истанбул – "Imperial Naval Engineers' School" основно за подготовка на корабостроителни инженери и картографи; 1795 г. университетът има основна цел да подготвя военни; 1845 г. в

културен център е главната сцена за новостите. Стилът „Лале” променя живота на традиционното затворено общество. Проектират се отворени и общодостъпни места в града и в къщата, които се превръщат в място за публични събития, гости и празници. Проектират се градски паркове с павилиони по модел на тези в западните градове. Летни дворци и резиденции се изграждат по крайбрежието, подобно на тези в Западна Европа. Висшата класа и елитите създават интелектуални общества, организират събития в частните дворци (което рефлектира в планирането на пространствата на дворецовите комплекси, вкл. подчертаното значение на пространството на представителните помещения – т.н. *кьошковые*) или парковете.

инженерното образование е включена и архитектура.
http://en.wikipedia.org/wiki/Istanbul_Technical_University

¹⁷ Ефектите на западноевропейското влияние върху архитектурата на Османската империя започва с промените в приложната декорация след 1720 г. През 1721 посланик е изпратен в Париж да изучава френската култура и да представи доклад. Той донася също планове на двореца Fontainebleau. Същото това десетилетие свидетелства за интереса на висши военни и състоятелни фамилии от Истанбул към френската декорация, мебелировка и градинско изкуство. Във времето 1721-1740 османските архитекти реинтерпретират западните влияния по свой маниер. Към края на 18 в. пространствена и радикална промяна настъпва във формите на класическата османска архитектура – декоративните барокови и рококо форми вече свидетелстват за друг, различен подход в дизайна. Джамята Nuruosmaniye (1748-1755) може да се разглежда като първия бароков пример на османската архитектура. През XIX в. западното влияние довежда до пълна промяна в стила. Antoine Ignace Melling (1763–1831) е първият чужд архитект, поканен да проектира дворец за султан Hattice. Този проект е първият пример на еklektизъм. <http://www.turkeyodyssey.com/articles/337-concept-of-westernization-and-the-role-of-foreign-architects-in-19th-century-ottoman-architecture> ;
http://en.wikipedia.org/wiki/Antoine_Ignace_Melling

Фигура 5 Джамята с тюрбе Лалели (Laleli camii).

Фигура 6 Тюрбето на Лалели III Мустафа (Sultan III. Mustafa Türbesi).

След 1740 г. архитектурата напълно се откъсва от късносредновековната традиция. Формира се стилът *Отомански барок* (или *Османски барок*, или *бароковия/рококо Истанбул*, според турското изкуствознание¹⁸), характерен за обществената и жилищната архитектура. Бароквата стилистика и рококо орнаментацията се използват широко по един впечатляващ начин в синтез с познатите форми и изразни средства на локалната традиционна монументалната обществена и култова архитектура.

Развива се един синтез от стилове и форми от различни култури и региони, от теми от Изтока и Запада, който формира градовете. Създават се нови пространствени и архитектурни модели. Една от най-забележителните източни интерпретации на барока се счита джамията Нуруосмание (1749-1755, архитект Мустафа Ага Симеон Калфа)^{19 20}.

¹⁸ Cerasi Maurice (1988) Istanbul 1620-1750: Change and Tradition, p.465 (http://books.google.bg/books?id=nY2DqJNPmioC&pg=PA465&lpg=PA465&dq=Maurice+Cerasi&source=bl&ots=q95mij7eQV&sig=n6Lpw7GwBblgQMrSBcI0m83NIq8&hl=bg&ei=4cWcTd2bE8b5sgbxrpGzBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CE4Q6AEwBw#v=onepage&q=Maurice%20Cerasi&f=false)

¹⁹ The **Nuruosmaniye Mosque** (Turkish: *Nuruosmaniye Camii*) is an Ottoman mosque located in the Çemberlitaş neighbourhood of Fatih district in Istanbul, Turkey. It is considered one of

Фигура 7 Нуросмание (1749-1755, арх. Мустафа Ага Симеон Калфа

Интересен е и начинът, по който държавата осигурява своята администрация и държавни служители във всички сфери. Образователната подготовка се извършва в дворцовото училище, което е високо организирана институция за подготовка на имперската гражданска администрация, уникална за ислямския свят. Служителите, които посещавали училището произхождали главно от *devsirme*, периодично „изземване“ на християнски деца от покорените малцинства, заедно с пленени младежи във война. Те постъпвали в различни възрасти от 12 до 18 и получавали солидно образование, едновременно физическо и интелектуално, което в контраст с обичайното ислямско образование е по-светско и предназначено специално да подготви студентите за администрацията в империята. Счита се, че силата на Османската държава в началните векове на

the finest examples of mosques in Ottoman Baroque style. It was built by architects Mustafa Ağa and Simon Kalfa from the order of Sultan Mahmut I and completed by his brother and successor Sultan Osman III. The architects adopted Baroque architectural elements, the mosque is also distinctive with the absence of an ablution fountain (Turkish: *şadırvan*). Nuruosmaniye Mosque is located near the entrance to the Kapalıçarşı (Grand Bazaar), Column of Constantine and the historical Atik Ali Paşa Mosque.

²⁰ <http://team-aow.discuforum.info/t6364-Mimar-Simeon-Kalfa.htm> Mimar Simeon Kalfa Nuruosmaniye Camii'nin Mimarı Simeon Kalfa Hakkında*

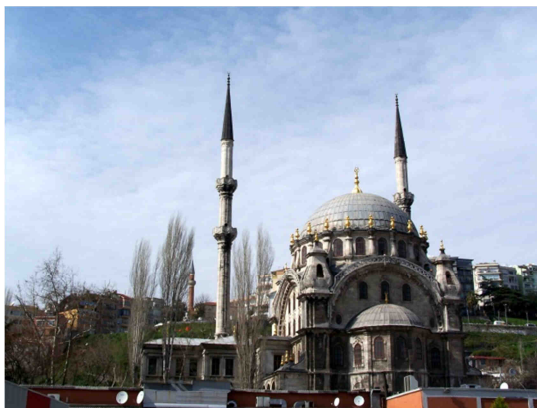
нейното съществуване се дължи във висока степен на образованието, което администраторите са получили в дворецовото училище²¹.

В периода 1808-1876 г. в турската историография се отбелязва оригиналното, отразяващо в най-пълна светлина художествените търсения на архитектите на Империята развитие в архитектурата, т.н. „*Имперски стил*“, който заменя Барока. Характерни сгради, които представляват негова илюстриация са джамията *Нусретийе* (*Nusretiye*, 1823-1826, арх. Киркор Баян (*Krikor Balyan*, 1764-1831) – първият от фамилията, дала 9 архитекти на султанския двор), джамията Ортакой (*Ortaköy/Büyük Mecidiye Camii*, 1853-1854 / 1864 *Гарабед Баян*, гробницата на султан *Махмут* (*Mahmut*), комплекса *Галата* (*Galata*) на дервишите *мевлеви* (*Mevlevi Derviches*), дворецът *Долмабахче* (*Dolmabahçe*), казармите *Kuleli*, *Sadullah Pasha Yalı*. Архитектурата на *Долмабахче* (1843-1856) е еkleктична – с черти на барока, рококо, класицизъм, с елементи от традиционната турска жилищна архитектура²². Планът и декоративната украса отразяват нарастващото влияние на европейските стилове и стандартите на османската култура и изкуство в периода на преход, т.н Танзимат период (период на реформация – 1839-1876)²³.

²¹ Стр. 144. Freely John. A History of Ottoman Architecture

²² Dolmabahçe Palace http://en.wikipedia.org/wiki/Dolmabah%C3%A7e_Palace

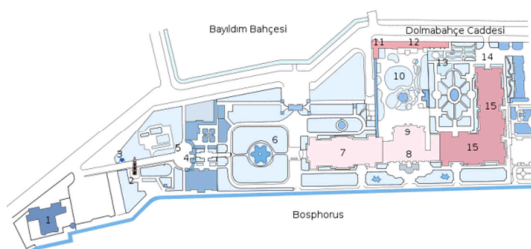
²³ Tanzimat <http://en.wikipedia.org/wiki/Tanzimat> „Реформите *Tanzimât* се характеризират с различни опити да се модернизира Османската империя и да се запази нейният териториален интегритет срещу националните движения отвътре и агресивните сили извън страната. Реформите окуражават османизма сред различните етнически групи в опит да се възпрат тенденцията на национални движения. Реформите се опитват да интегрират немюсюлманите и нетурците по-радикално в османското общество чрез засилване на техните граждански свободи и гарантирайки им равенство в Империята“. (преводът е на автора).

Фигура 8 Джамията Нусретийе (Nusretiye, 1823-1826, арх. Киркор Балян (Krikor Balyan, 1764-1831).

Фигура 9 Казармите Kuleli

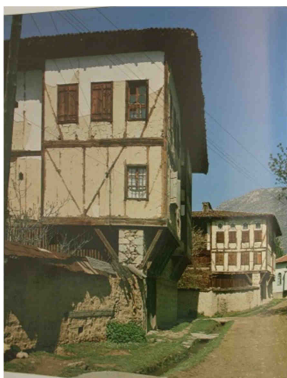

Фигура 10 Дворецът Долмабахче (Dolmabahçe) (1843-1856). План.

Глава III. Жилищната архитектура на Балканите 17-19 в. Регионални интерпретации

В този исторически отрязък Османската империя владее почти целите Балкани. Затова прегледът на различни изследвания и интерпретации на жилищната архитектура на Балканите започва с изследванията на турските автори. Определяна като *турска къща* в един много продължителен период от класическите автори, жилищната архитектура, изграждана в пределите на Османската империя от едно мултикултурно и мултиетническо, далеч нееднородно общество, не може да отразява реално архитектурния феномен и представя една изкривена картина.

В този контекст съвсем неизненадващо в последните години в турската историография е въведено понятието „над-национално наследство” („A Supra-National Heritage”), в опит да се отразява по-обективно практическият и художественият процес на създаване на жилищната архитектура, когато се говори за седемвековната *османска архитектура*. Друг опит да се избегнат недоразуменията и противоречивите оценки, относно употребата на понятието „турска къща” за традиционната къща на различните географски райони и на различните етнически общности в Османската империя, е този на Orhun Deniz (1999), който използва термина *пространствен синтаксис*, за да описва различните типове на традиционната жилищна архитектура в широките предели на империята, строена от различните етнически общности в един и същи регион. Orhun Deniz определя 2 типа – (а) тип, при който домакинските функции са централни за къщата и (б) тип, при който дневните пространства са доминиращи. Предлага тази пространствено-функционална типология да се нарича *интегрирана къща* (англ. Living-Integrated House), като по този начин да се избегне обобщаващото, но неприемливо за различните етнически/народностни общности понятие „турска къща”. Вторият тип на *интегрираната къща* е характерен за архитектурата на града и за градската култура, като по този начин е описвана и в трудовете на редица автори още от 50-те-70-те години на XX в. като Т. Златев, Г. Кожухаров, Р. Ангелова.

Фигура 11 Северна Анатолия, Сафранболу.

Фигура 12 Истанбул.

Подобно на всички балкански изследователи, и турските автори изтъкват: (1) климатът; (2) строителните материали и открито по-ясно от всякъде – (3) продължението на старите традиции (включително използването на заварените празни къщи на местните жители след завладяването), а така също и (4) съобразяването с традицията на исляма като основни фактори, упражнили влияние върху формата на жилището.

За *интегрираната* или традиционната къща са правени няколко класификации. Според Арсевен, в зависимост от големината и предназначението, къщите се делят на:

- *кулюбе (колиба)* – много прости, едностайни жилища, правени из нивите и на други места за подслон;
- *навес (дам)* – жилище с плосък покрив, състоящо се от един етаж и една или няколко стаи, построено от кирпич и покрито със слой пръст;
- *къща (хлев)* – по-голяма и солидна къща, на един или повече етажи, изградена от камък и дърво;
- *конак* – многостайни и украсени големи жилища, строени за богатите и първенците;
- *къошк* – изящна къща за летния сезон, строена на уединени места с красив изглед;

- *ялъ* – къщи-конаци на морския бряг,
- *сахилхане* – крайбрежна къща;
- *хан* – каменна или дървена постройка, която включва известен брой стаи, складове и яхъри, предназначени за временно жилище на пътници и търговци, както и за подслоняване на конете и колите им, построена в града или на оживени пътища;
- *каср* (кули) – големи *къошкове*, строени из полето или дворци на владетели, предназначени за отбрана и др.

Арсевен счита, че границите между формите и характера на къщите, типични за дадена област не са рязко очертани. И все пак, по техните регионални особености, той разграничава: (а) *Средно-малоазийски къщи*; (б) *Северно-малоазийски къщи*; (в) *Източно-малоазийски къщи*; (г) *Южно-малоазийски къщи*; (д) *Югоизточни къщи*; (е) *Западно-малоазийски къщи*; (ж) *Румелийски къщи* (Одрин, Родосто, Македония, Сърбия, България, като цяло Балканите); (з) *Цариградски къщи* (вкл. околностите на Цариград).

В зависимост от технологиите на строителство (градеж) се различават също няколко типа. По стилистика архитектурата се определя като: (а) Стил *Бурса* (1325-1501); (б) *Турска класика* (1501-1616); (в) *Обикновена класика* (1616-1703); г) Стил *Лале* (1703-1730); (д) Стил *Барок* (1730-1808) – стил, който макар и определян като твърде различен от западния барок с влияния от *ампир*, илюстрира възприемането на западните културни ценности.

Особен акцент се поставя върху *градската архитектура със специфична планировка* – разположение на стаите по широката страна на открития на юг т.н. *хол*, където протича живота на семейството през летните месеци, както и отражението на религиозните съображения върху оформянето. Голяма и богато украсена стая, предназначена за главата на семейството и за гости, *къшилък одасъ* (на долния етаж) – зимната стая, отоплявана чрез топъл въздух, циркулиращ в кухни в пода и стените, еркерните стаи, широките стрехи, двата реда прозорци на представителните стаи, украсени с рисуванни стъкла, дървените решетки (*пашмакълъци*), сходни с египетските (*юрэфие*) при цариградските къщи, дъсчените тавани, оформени с летви са част от особеностите на градската жилищна архитектура.

Фигура 13 Интериор, Йенишехир.

За жилищната архитектура в Цариград турските автори отбелязват специално едно „продължително влияние на местната традиция“, което е много съществено за интерпретациите на жилищната архитектура на Балканите и потвърждение на тезата за приемствеността и устойчивостта на архетипите още от Античността. Арсевен не може да не отбележи, че *двуетажните къщи* в Одринската крепост имат чардаци по подобие на покритата отворена галерия на античните къщи, но по различни съображения, вкл., поради недостатъчно информация относно открития *язълък* към малоазийска традиция, пренебрегвайки цялата средновековна местна европейска традиция, с широки граници, вкл. Централна и Западна Европа. Също така описателно без анализ се говори за *вътрешния двор* на долния етаж като за „едно широко помещение, постлано с камъни“. Следването на традицията на византийската къща се отбелязва от турските автори и при изследването на къщите на Бурса, което е съществено и като че ли пренебрегван факт и в българската архитектурна историография. При среднозаможните семейства двете части – мъжката и женската са решавани под един покрив, с отделни дворове и стълби, а в по-скромните решения в къщата се отделя една стая, към която има отделна малка стълба, *хол* и баня-тоалетна *абдстхане*.

Конак е название на представителна жилищна сграда, което се употребява широко и нееднозначно. За Арсевен и повечето турски автори това са типични градски къщи, повлияни от западно-европейските стилове. Недвусмислено се подчертава, че западно-европейският барок е повлиял върху разпределението и украсата. В българската и сръбската литература *конаците* са жилищата и

комплексите на местните управители, които съчетават както жилищни, така и функциите на управлението.

Определяните като *цариградски къщи*, според турските автори показват почти пълно сходство с типичните средновековни градски къщи, документиран в центъра на Източната византийска империя – разположение на улицата, широк *ташлък* (закрит двор, постлан с камъни), стопански помещения и помещенията на прислугата на долния етаж, *харемлък* и *селямлък* в отделни постройките или под един покрив с междинна стая *зюлвечхейн* (двустранна).

При Арсевен четем, че „къщата е дву- или три- етажна, с еркери като малоазиатските“, което, освен че показва колко широко е прилагането на тази конструктивна и композиционна особеност, показва хронично пропускане на погледа към европейската традиция, където при тесни улици стрехите навлизат дори една под друга и такива пространствени решения са широко прилагани и в Античния Рим, и в средновековна Европа.

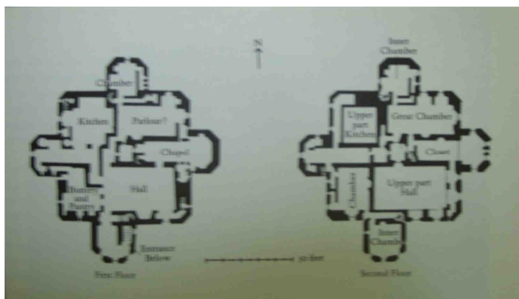

Фигура 14 Испания

Главната стая с огнище (*oda*) е символичният еквивалент на къщата. Първоначалното значение на думата *oda* или *hane* е същото като това на *жилище* или *къща*. В българската традиция има същата зависимост – главното помещение с огнище се нарича „къща“ или „коща“ в различните географски райони, термин общ с означаването на цялата жилищна сграда. Европейските пространствени идеи повлияват върху междинното пространство (*mabeyn odasi*), свързващо мъжката с женската част. От гледна точка на пространственото решение, *холът* в градската жилищна архитектура заема най-важната част от плана и влияе най-съществено върху композицията на плана.

Тези особености могат да се видят в европейската и английската архитектура още от края на 14 в., както при жилищните кули, така и

при жилищната архитектура. От гледна точка на сигурност от късния 14 в. до 16 в. в Англия се строят кули, които са реминисценция на отбранителните кули на 12 в., но по-скоро като лукс и великолепие, отколкото от гледна точка на сигурност, въпреки че се счита, че те може да са осигурявали и сигурността на фамилиите от техните васали – т.н. входни кули или пък са съвсем самостоятелни със собствен хол и кухня, с жилищни помещения. Многобройни са примерите за такива кули²⁴.

Фигура 15 Кулата на замъка Warkworth, Northumberland от края на 14 в., построена във формата на кръст, планирана като луксозно самостоятелно жилище.

П-образните планови схеми като развитие на схемите с вътрешен двор с характерна галерия са широко използвани в английската жилищна архитектура също. Мъжката и женската част са обособени в двете „крила“.

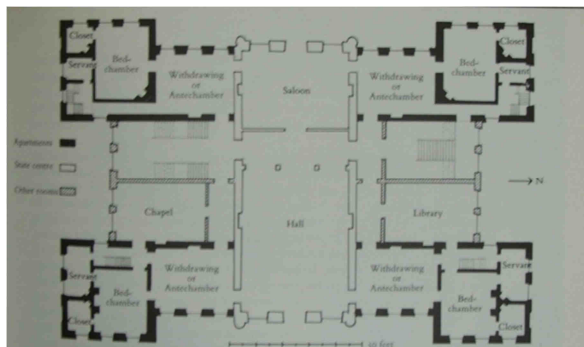
От ранния 17 в. компактната къща става много престижна, а Hatfield House е построена така и поради амбициите на фамилията да бъде приближена на краля²⁵

Компактната схема на средновековната английска къща, когато холът заема централно положение с две оси на симетрия и в четирите ъгъла разположени жилищните помещения, показва колко широко са разпространени тези схеми, които се описват като типични само за

²⁴ Girouard Mark. 1980. Life in the English Country House, стр. 75

²⁵ Girouard Mark. 1980. Life in the English Country House, стр. 115

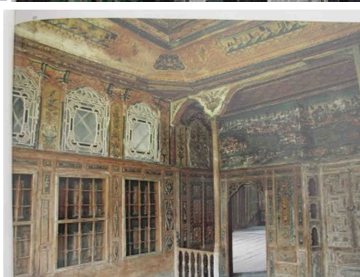
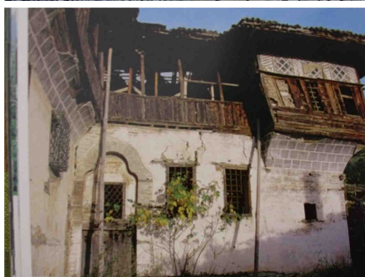
жилищната архитектура на Османската империя в завладяните европейски земи.

Фигура 16 Ragley Hall, Warwickshire. Тупична голяма къща, повлияна от английската дворцова архитектура. 1678. Архитект Робърт Хуук.

За традиционната архитектура в Гърция са правени различни класификации по различни критерии – регионално или географско разпространение, материали, вид конструкция, художествен стил или архитектурно-художествен синтаксис, почиващ на структуралистката теория, популярна и модерна през 1960-70-те г. на XX в., като използваната методология е много близка до тази на изследователите от другите съседни страни и основните цели е да се подчертават особености, различия, характеристики и да се извеждат по един еволюционен собствен път „национални“ особености.

В по-новите проучвания (от 1990-те г.) преобладава подхода за представяне в по-голяма пълнота на *регионалните типове* на гръцката традиционна къща в конкретни географски райони – *Тракия, Македония, Тесалия, Епир, континентална Гърция, Пелопонес, островите Додеканези, Циклади, Споради, Йонийски*. Според мястото са определени следните типове къща: (а) в *центровете на градовете по търговските улици* като *склучено застрояване* или (б) *свободно в двор*, (в) в *равнинни терени* или (г) в *планински терени* при голяма денивелация.

Фигура 17 Загори, Епир.

Фигура 18 Аркади (Каритаина), Пелопонес.

Фигура 19 Амбелакия, Тесалия.

Фигура 20 Амбелакия, Тесалия.

Фигура 21 Амбелакия, Тесалия.

Някои автори говорят и за две основни архетипни форми: а) с *галерия* или б) с *атрий*. В резултат на архитектурните анализи на развитието на основата на един от тези два архетипа, Н. Мутцополус дава следната класификация: (а) *тип А* – с *широка (по цялото лице на къщата) галерия към двора*. (б) *тип Б* – с *П-образен салон/галерия*, (в)

тип В – компактен квадратен план с вписан кръст в плана. Според сложността на плана, се определят т.н. а) едно-, б) дву- и в) многопространствени къщи.

От гледна точка на структурния подход, широко прилаган от всички автори, изследващи традиционната архитектура и жилищната архитектура на градовете на прехода от Късното средновековие и Новото време на Балканите, като най-проста форма на традиционната гръцка къща, основа за „развитието“ на по-сложните форми се определя *еднопространствената*. Планът е квадрат или близък до квадрата (рядко с правоъгълни очертания) и включва едно помещение за живеене (*къщи*, за чиито прототип се определя *мегарона* (от гр. *средна стая в къщата* или *голяма стая*) и открита галерия, за чийто прототип се определя *пастас-а* (от гр. *навес, хайет, сайвант*). *Одаята с огнище* е помещението, където протича животът на семейството. Уредбата се определя като много пестелива. Което е съвсем естествено – такъв тип къщи се строят за съвсем скромни възможности и както на много места ще подчертавам, идеята за „развитие“ от тези най-прости форми е умозрителна. Описват се *дву-пространствените* гръцки къщи, конструкцията, с която се изпълняват: (1) дървена талпена, (2) дървена скелетна или (3) масивна каменна, вариантите в етажност – едноетажен и двуетажен вариант, основните помещения/пространства в плана – *одая, соба* и открита галерия (*хайет, докстос, сайвант, чардак*, и др.), подчертава се, че обзавеждането, както и цялостното архитектурно и художествено оформление, е в зависимост от имотното състояние на собствениците, но в общата пространствена форма има елементи, които са базисни – мястото на огнището, вградените мебели и др

Фигура 22 Пелион (Трикери), Тесалия.

Многопространствената гръцка къща е илюстрация на богатите планови композиции с много стаи, строени, поради патриархалната традиция на съвместно съжителство за няколко поколения. Многопространствената къща запазва основната група от най-необходимите помещения – *одая* и *соба с открита галерия*. В интериора *одаята* и *собата* са обзаведени с вградена мебел (*долати*, *миндери*, *менсофи*, *полици* с резба, *огнище* или *зидана печка (соба)*, *иконостас*).

Традиционната къща в днешна Северна Гърция – Егейска Тракия и Македония носи общите черти на континенталната балканска архитектура. Един от най-големите изследователи на гръцката къща, Н. Мутцопулос търси спецификата на архитектура на Балканите и Мала Азия – в бившите граници на Византийската империя, в *традиционната еркерна конструкция*. Според него еркерна архитектура определя традицията на поствизантийския период, като се развива през Късното Средновековие и Новото време.

Н. Мутцопулос прави и по-общи заключения за традиционната архитектура на Балканите, като се опитва да очертае една по-обща картина, в която националните граници от кр.на 19 в. не могат да бъдат определящи за типовете традиционна средновековна архитектура.

Еркерна архитектура, която законодателят на антична Атина се опитва да отхвърли, за да запази пространството за обществени нужди и да избегне опасността от пожари като предвижда за това данъци, продължава и през римската епоха, пише Мутцопулос. А Византия е наследила използването на римските архитектурни конструкции и ги е

прилагала в новата столица на Римската империя, и оттам те бързо и естествено се възприели от големите провинциални центрове. След турското завоевание, категоричен е Мутцопулос, строителните умения на Византия продължават да се утвърждават в различни региони. В новата Османска държава, единна и могъща, местните строителни гилдии, утвърдени през византийския период, продължават своята строителна дейност в обширни области.

Албанската къща от 17-19 в. показва богати възможности и развития във времето, синтезиран минал опит и отвореност за влияния, в зависимост от историческите, културните и икономическите условия. В албанската архитектурна историография, подобно на балканските проучвания като цяло от 60-70-те години на 20 в., традиционната жилищна архитектура се описва на основата на детайлни морфологични анализи, като за архитектурния стил се пише малко. Характерните типове могат да бъдат разбрани единствено като се разглежда формата на плана на къщата. Така, като анализират „плана и отчасти обемната композиция”, някои албански автори²⁶ различават *три основни варианта*: (1) *перпендикулярен*, (2) *вариант с едно крило* и (3) *вариант с две крила*.

При описанието на т.н. „класически период” в развитието на къщата се открояват анализи на характерното „групиране на различни стаи около свързващ хол”; връзката на стаите с допълнително обособени стаи и по-рядко една с друга, специфична декорация и др. За основна композиционна единица или модул, албанските изследователи приемат *триетажния перпендикулярен вариант*, който се повтаря в различни варианти и по този начин е сътворено голямото разнообразие на жилищната архитектура.

²⁶ Албанската къща, Архив на ЦА при БАН, превод от англ., 1961 г.

Kulla e Pashës ku është vendosur
pillaka përkujtimore për Lidhjen e Pejës

Фигура 23 Къща-кула. Триетажният (+ полуетаж или галерия)
„перпендикулярен” модул, с който се изграждат жилищните композиции

Изборът на една цялостна *функционално завършена пространствена единица от група композиционно свързани помещения*, по-обобщена в сравнение с по-дредните пространствени единици, с които боравят другите балкански учени (отделни помещения), представя използването на *завършени* обемно-пространствени *архетипи* от архитектите-строители, което е твърде реално, ако се има предвид методологията на усвояване и прилагане на знанието в строителните гилдии/*тайфи*.

Двама автори Емин Реза и Пиро Томо²⁷, които през 1990-те описват албанската традиционна (*traditional, vernacular*) къща, разграничават две основни групи – (1) *къщата, строена на село* и (2) *къщата в града*, като израз на два различни начина на живот. Такова е и разграничението, което прави Т. Златев през 1930 г. За къщата на село се разглеждат съществуващите примери от 17-19 в. в тяхното развитие, както и запазените в руини свидетелства от периода 14-18 в. Градската къща и нейните особености тези автори илюстрират на примера на Гирокастро и Берат.

²⁷ Riza Emin, Pirro Thomo. Albanie. In: Architecture traditionnelle. DES PAYS BALKANIQUES (ISBN: 960-204-016-5), 19

Фигура 24 Гирокастро. Жилищна градска кула.

Разнообразни са възможностите за връзката с терена, когато той е стръмен и насечен; разположението на къщата в двора/мястото – във вътрешността му или на уличната линия; етажността. Особена роля във вътрешното пространство – в плана и обема има *полуетажът*, преминаващ от приземния към по-горния етаж, който реализира органичната връзка с терена. Подобни решения са широко разпространени и в планинския родопски район в България.

Периодът от 1800-1830 г. се счита за *класически период* за албанската жилищна архитектура, когато се създават големият брой богати къщи с впечатляващ обем, със смесена – монолитна и скелетна дървена конструкция и естествени местни материали, носещи „изначалната характеристика на албанската къща“, т.е. чертите на традиционната архитектура. Албанската къща придобива някои нови характеристики – класически интериорни решения със стенопис, гипсова декорация, дървопластика по таваните и вградената мебел, типичната барокова схема – с централен хол – се разпространява широко. „Берат и Гирокастро свидетелстват за *начин на живот*, който е бил повлиян в продължение на дълъг период от традициите на исляма по време на османския период, като в същото време, включват по-древни влияния²⁸. Този *начин на живот* е съхранил православните християнски

²⁸ <http://whc.unesco.org/en/list/569>

традиции, и така е могъл да продължи тяхното духовно и културно развитие, особено в Бера²⁹.

За разлика от интериора, който е грижливо и детайлно разработен с декоративна украса отвън, албанската къща, даже в своя класически период, остава както през Средновековието – каменна с изключение на главната фасада. В някои варианти крилата също са получили допълнително декоративна разработка. Това, което е видно отвън и предизвиква най-силно впечатление, е нейната монументалност.

В прегледа на литературата за локалните разновидности на традиционната жилищна архитектура на територията на бившата югославска република Македония се опирам главно на текстовете на Борис Чипан³⁰ и Доброслав Павлович³¹, както и на по-нови автори като Елена Богданович. Б. Чипан счита, че до Втората световна война Балканите са научна и културна провинция на „оная Западна Европа, която се смяташе за наследница на Античността и вече тежко понасяше времето на класицизма и еkleктиката. Тогавашна културна Европа нямаше никакъв слух за Ориента”.

Ориента е прекъснала преките връзки с класическата античност, но развитието на Османската империя през 17 в. постепенно започва да се отваря към Западна Европа. Чипан посочва специално първите изследвания на Балканите от Александър Дероко, Бранислав Коич, Иван Здравкович и българските учени Александър Рашенов и Тодор Златев, които „скромно и със срамежлив език насочиха нашето внимание към паянтовата³² архитектура на 19 в. в градовете, които пред техните очи изживяваха последните мигове на едно отминало време, пълно с опити за политическа и културна еманация от вече осъдения исторически отомански феодализъм”.

Борис Чипан определя македонската къща като част на „онази стилова цялост, която в 19 в. покрива Балканите, Мала Азия и част от Близкия изток”. Общите елементи на стилового единство, както и на специфичните особености, които правят *македонската къща* „пълно със собствено оригинално съдържание понятие” са: (1) общите за цялата архитектура от тази епоха проектански методи с органичен характер; (2) техниката на градеж и (3) употребяваният материал. Творческият процес се основавал на опита, наследен от времето.

²⁹ <http://whc.unesco.org/en/list/569>

³⁰ *Boris Cipan, Stara gradska arhitektura vo Ohrid (Skopje, 1982)*

³¹ Pavlovich Dobroslav (1990) Yougaslavie. In: *Architecture Traditionnelle des pays Balkaniques*, Melissa, Greece, 151-214

³² Има се предвид *дървената конструкция*

Отделно в македонската литература се разглеждат *беговите къщи*, разположени на неограничен равен терен, богат с вода и зеленина. Вътрешното пространство на този тип къща има проста и рационална симетрична схема - централен хол обединява жилищните помещения, а чрез използването на различна височина на пода се обособяват различни функционални зони в него. Обособени са зоните за жените – *харемлък* и за мъжете – *селямлък*.

В края на 17 в., но главно през 18 и 19 в. македонските градове нарастват числено и едновременно значително се подобрява имотното състояние на жителите им. В града къщите са разположени гъсто една до друга. На стръмния терен всяка стои по-високо от предната, всяка има отворено лице към слънцето и към хубавия изглед.

Фигура 25 Къщи от Галичник, Македония.

Фигура 26 Къща на Спиридон Яневски, с. Кичница, Западна Македония.

Б. Чипан, също като другите автори, изследващи жилищната архитектура на Балканите, подчертава „стандартизацията“³³ на елементи и пространства като последица от усъвършенстването на строителството на жилища през вековете. „Пространства с минимални размери изглеждат големи, поради това, че са празни, а хубави за това, че са лесно обозрими и възприемани“. Независимо от политическата несвобода в Османската империя, културната традиция е запазена.

³³ Теминът „стандартизация“ е много модерен за времето, когато Б. Чипан пише този текст. Той се свързва с обмисленост, простота и красота в съвременната архитектура и неусетно се превръща в оценъчен с положителен знак. Въпреки че в традиционното изкуство, архитектура, занаяти, костюм, включително, размерите са свързани по един дълбоко органичен и философски смисъл с размерите на човешкото тяло и необходимото пространство за човешкото присъствие и действия.

Подемът на търговията и занаятчийството създават предпоставки за разширяване връзките с Европа. Заедно с материалните средства от Европа се преливат и влиянията в обществените отношения.

Урбанистичните структури са характерни за Средните векове – тесни и криви улици, обвързващи най-важните обекти с главните посоки на движение. Между тези главни направления е развита цяла мрежа от подълги или по-къси улици на места с голям наклон.

Богатите пластични решения на традиционната къща, както и на къщите в градовете се получават при съобразяването с денивелацията на терена, чрез постепенно хоризонтално членение на пространството. Най-ниската част се използва за нуждите на домашното стопанство. Обособява се полуетаж с максимална височина 2.30-2,50 м.

Глава IV. Пространството на традиционната къща в бившите български територии на Османската империя. Късно Средновековие-Ново време (17-18 в.)

Архитектурата обикновено се схваща – проектира – осъзнава – изгражда в отговор на съществуващ набор от условия. Тези условия могат да бъдат чисто функционални по своята същност или могат да отразят в различна степен социалния, политическия и икономическият климат. Във всеки случай се приема, че съществуващият набор от условия - проблемите - са по-малко от удовлетвореността и че новият набор от условия - решението - е желаното. Актът на създаване на архитектурата, следователно, е решаването на проблеми или процесът на проектиране³⁴. Предишните три части са илюстрация в колко висока степен средновековната архитектура е отражение на социални, политически и икономически аргументи, но и на това, че актът на създаване е естетически, композиционен и рационален акт на решаване на проблеми.

Със завоеванието на българските земи от османските турци, 15 и 16 век се очертават като изключително труден момент в българската културна история. Установяването си в новите територии, завоевателят отбелязва с унищожаването на българските градове и крепости, на публичните и религиозни сгради и ансамбли. Но строителството след кратко време на първоначалната разруха се възстановява в новите условия – в новото строителството на селата и градовете, в строителството на публични сгради, вкл. култови, инженерни съоръжения и в строителството на жилищни сгради.

Мигрират цели общности, обезлюдяват се цели територии, създават се и нови малки поселения в изключително трудни и бедни условия, селища в полупланинските райони, по-отдалечени от главните пътища или на такива, в близост до планинските проходи. През епохата на Средновековна България по-големите центрове – Търново, Видин, Силистра имат развит хинтерланд от по-малки селища, които са се занимавали със земеделие, скотовъдство и ги осигурявали със суровини и храна. След завоеванието голяма част от населението под натиск е сменило мястото и начина си на живот. Но и в новите политически условия, в рамките на високоорганизираната бюрократично империя, и селските, и градските общности, въпреки жестоките опити за асимилация, запазват устойчива структура и са

³⁴ Ching Francis D. K. 2007. Architecture. Form, Space, and Order, IX

включени активно в мултиетническата и мултирелигиозна държавност и икономика и независимо от сложните историко-политически обстоятелства запазват родовата памет.

През втората половина на 18 в. настъпват промени в общата общественно-политическа и икономическа обстановка в империята. Селищата показват един разцвет на градската култура с нейния подчертано изразен космополитен характер, наред с общите тенденции в обществото, вкл. в българската общност на ориентация към западноевропейските културни ценности. Тези именно са основните предпоставки за формирането на архитектурния облик на селищата. Новите тенденции се проявяват във всички архитектурни жанрове – обществената и култовата архитектура, архитектурата на жилището и селищното устройство.

Местната къща се създава в резултат от многовековното натрупване на местния строителен опит – един синтез от средиземноморската континенталната архитектурна традиция и конкретните нови изисквания и тенденции на начина на живот в тази епоха. От края на 17 до началото на 19 в. къщата има определени специфики, свързани с *мястото* и като цяло, характерни за ренесансовото европейско жилище на Европейския югоизток.

Широкоразпространените форми на народната къща носят една дълговечна традиция, обусловена и от историческите превратности на мястото. Археологическите сведения от Античността и Средновековието безспорно говорят за висока жилищна култура в този район на Балканите.

След 11 в. се предпочитат естествено защитени места, оградени от извивките на река за заселване. Жилищните зони се разполагат в близост до укрепеното жилище на местния феодал. Разцветът на градската култура се отразява и в жилищната архитектура. Строят се сгради със сложни композиционни схеми, в които функцията е решена рационално, а художественото въздействие е постигнато в резултат на единно решение на архитектурното пространство. В зависимост от нуждите на различните прослойки в обществото, се строят и по-скромни къщи с една или две стаи, къщи от плет със сламен покрив и земянки, както и къщи с масивен градеж. Строят се и големи представителни къщи с много помещения и сложна композиционна схема за богатите занаятчии и търговци, както и за феодалната прослойка.

Археологическите сведения от проучванията на средновековния културен пласт на В. Търново, Шумен, Червен, Перник, Карвуна,

Мелник, Цепина свидетелстват за основните типове жилища във времето, непосредствено предхождащо нашествието на османците в българските земи, а именно – жилища с компактен обем, покрити с един покрив и жилища, в композицията на които е включено и откритото пространство³⁵.

От друга страна, традицията на "затвореността" на жилището е характерна за нашите земи много преди идването на славяни и прабългари. Формата на къщата с помещения, обърнати с лице към "вътрешен двор", а към улицата с глухи стени, е позната в източно-средиземноморската архитектура още от Античността³⁶. Чардачният тип къща представлява местният тип на познатия пастилен тип, с разположени от север жилищни помещения и открита галерия с дървени стълбове пред тях.

Това са прототипи и на къщата от разглеждания период 17-18 в., а и през 19 в. – време на прехода между Средновековието и Новото време. Подобни са пространствените схеми на къщата.

Основните фактори за заселване и избора на място през Османския период са: природните фактори – мек климат, плавен релеф, близост до река, благоприятно изложение, защитени от ветрове места, факторите, определящи разработването на определен поминък – пасища за добитък, подходящи за засяване почви, добиване на полезни изкопаеми (въглища, желязна руда), стратегически места с отбранителни съоръжения и функции, както и създаване на селища на кръстопътища, край съществуващи ханове и пазарища.

В периода 16-17 в. характерни форми на жилищно застрояване са *единичните дворове в свободна природна среда*, т.н. "държави" (По Искърския пролом, западна Стара планина) и *група от единични дворове - "махали" или "колиби"*, селищни образувания в планинските и полупланинските райони, които се състоят от 5-10 жилища на отделни домакинства, често роднини или няколко немногочислени рода, носещи обикновено името на първонаселника (Тревненско, Дряновско, Широколъшко, Чепинско, Западни Родопи, Пирин).

³⁵ Дочева В., Средновековни градски къщи със сложни планови композиции по българските земи (12-14 в.), Втори международен конгрес по българистика, С., 1988;

³⁶ Цветаева Г., Дом и частна жизнь, В: Античная цивилизация, М., 1973, 97;

Счита се, че част от старата българска феодална аристокрация, която запазила привилегиите и богатствата си с цената на компромиси живее в богати къщи със сложна планировка³⁷.

Едни от най-ранните и съхранени почти изцяло жилищни сгради по нашите земи са **жилищно-отбранителни кули**. Датират се в периода 15-17 в. и носят традицията на богатите средновековни жилища, принадлежали на управляваща прослойка или на богати собственици на земя/чифликчий, последните по правило разположени извън селищна среда. Формата на тези къщи също възпроизвежда познати още от ранното средновековие схеми, за които има данни в средновековните български градове. Този тип жилищна архитектура е широко разпространен в Европа. В предишни части на труда са цитирани примери и от близката част на Европа, и от островна Британия (14 в.). Етажите за живеене могат да бъдат и два, и три, като последният е възможно да бъде с масивен или паянтов градеж и еркерен. Стопанските нива също могат да бъдат повече от две. Запазените почти изцяло образци са няколко – жилищните кули във Враца – на Мешчиите и Куртпашовата, в Саран бей – Сараньовската, в с. Велчево, Троянско, с. Граница, Кюстендилско, с. Леденик, Великотърновско.

В икономически замогналите се селища като Арбанаси, Ловеч, В. Търново, Банско, за да си осигурят лична безопасност и сигурност за стоките и имуществото си, състоятелни граждани строят богати каменни къщи с "каменни ядра". Каменното ядро представлява самостоятелна пространствена структура през два етажа с дебели стени, със собствена вътрешна връзка и с дискретен изход, пригодена да бъде защитавана с оръжие, както и да бъде последно и най-сигурно скривалище за стопаните си и тяхното богатство ("къщата на госпожа Бойка, В. Търново, къщата на Русевич и Хаджипоппанаейтовата къща – Арбанаси, Хаджигьорговата, Хадживълчевата и Сирлещовата къщи в Банско).

Значителен дял в късносредновековната архитектура заемат *конаците*³⁸. Строени предимно в Родопите през 17-18 в. за нуждите на

³⁷ Цветкова Б., Материали за селищата..., 464, 466, 481, В: Етнография на България, т. II, Материална култура, С., 1983;

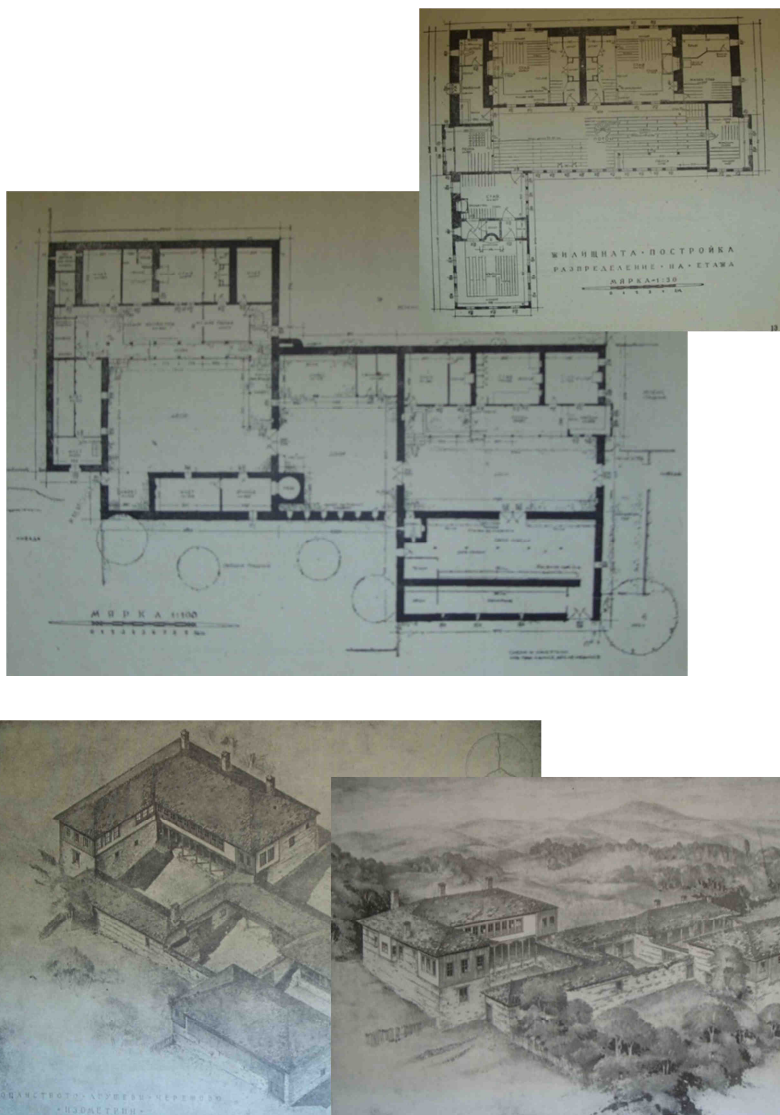
³⁸ Думата е с турски произход и така този тип жилищни сгради са получили широка известност в европейските части на Османската империя. konuk (Turkish) Origin & history From Old Turkic konak, konuk, from Proto-Turkic; дворец или друга официална резиденция в Турция или Османската империя (A palace or other large official residence in Turkey or the Ottoman Empire). <http://www.wordsense.eu/konak/> 2. noun, (in Turkey) 1. a

местните феодални владетели, в тях основните жилищни функции се съчетават и с функциите на административното и правово управление. От тази група са т.н. *бегови къщи* на територията на БЮР Македония и *конаците* в градовете на Сърбия. Този тип сгради имат сложна композиция, която включва жилището на владетеля, ратаите, слугите, личната охрана, стопанско-складови помещения, както и представителни помещения за осъществяване на управленската дейност и за посрещане на посетители и гости, обслужващи помещения³⁹.

През 16-18 в. Средните Родопи, както и много други територии са вакъфски. Истанбулският/Цариградският вакъф (още в средата на 16 в. получил тази територия от придворния лекар на султан Селим I - Ахъ-Челеби. Селим II нарекал каазата Ахъ-челебийска на негово име. След опитите за асимилация в Родопите (16-17 в.) местни феодали от средата на помохамеданчените българи били издигани за административни управители. Техни жилищни комплекси – конаци са строени в Смолян, Райково, Устово, Моголища, Смилян, Черешово, Чепеларе, Широка лъка. Тези сгради представят внушителна илюстрация на живота и бита на феодалната българо-мохамеданска аристокрация.

large, usually official residence. Origin of konak < Turkish: literally, stopping-place (for the night, on a journey), derivative of kon- camp, make a night's halt
<http://dictionary.reference.com/browse/konak>

³⁹ Съществуват различни трактовки на този тип сграда. Някои автори плахо ги отнасят към строителството на Възраждането (КИБА, Кожухаров Г., 1972), други ги определят като „архитектурни феномени“, като по този начин извеждат на преден план непреходната им архитектурна стойност (Стамов Ст., 1989), трети ги наричат „блестящ пример на цялото по-нататъшно развитие на родопската архитектура, която в епохата на Възраждането се обогатява с нови типове интересни архитектурни композиции“ и като сгради, които бележат „прехода от далечното старо време на турския феодализъм към новото време на Българското Възраждане в Родопите“ (Матеев М., Конакът на Салих ага в Смолян – най-крупното произведение на родопската архитектура, Архитектура, 1, 1959, 25-31)

Фигура 27 Планове на конаци от Родопите.

В пътеписите на чужденци, преминали през българските земи през първите столетия от османското владичество къщата се описва като малка примитивна сграда, в равнинните райони – ниска, приземна, измазана с глина, покрита със слама, състояща се от едно помещение с открито огнище. Примитивния си характер селското жилище запазва до края на 18 в. ("бедни села с ниски къщи, покрити със слама и колиби от дърво и камъни (...) дървени къщи, облепени с пръст, опушени, без прозорци"⁴⁰).

В районите, където е действала обичайно-правната система на *задругата* (и даже след нейното постепенно и окончателно разпадане) като прототип на жилището за отделното семейство се явява *двуделното едноогнищно жилище*. Помещението с огнището – "къщата" е общо за цялото семейство, в него се е приготвявала храната, там живеел бащата с неговото семейство, а свързано с него се разполагали едно или повече непряко отоплявани помещения за неговото семейство или за най-близките в хоризонтална или низходяща пряка родствена връзка. За останалите семейства при по-голяма задруга в общия двор се изграждали отделни жилища. В някои случаи, при малки задруги самостоятелните жилища се реализират свързано в по-големи къщи. Но и при тях главното помещение, от което са достъпни отделните жилища, остава това с огнището.

В районите, където формата на колективно производство е *родовата община*, прототип на жилището за едно семейство е *едноделното жилище с огнище*. То се изгражда самостоятелно или в група от повече помещения за роднински семейства. Всяко едно от тях е с директна връзка с предхождащото го отворено покрито пространство на откритата галерия (потон/чардак/отвод).

Разнообразието на ландшафта и преобладаващите строителни материали, както и характерните строителни и конструктивни похвати са причини, които, наред с икономическите и социалните фактори, определят спецификата на традиционната българска къща в различните региони на страната. Това разнообразие е отразено както в елементите на плановата композиция, така и в пространственото изграждане, в конструктивните системи и архитектурния детайл.

В резултат, върху неголямата територия на България се обособяват значителен брой регионални типове на къщата, назовавани според

⁴⁰ Занетов Г., Едно пътуване от Цариград до Яш...

имената на географските райони, с които се обвързва тяхното разпространение – *старопланинска, родопска, странджанска, добруджанска, западнобългарска, черноморска, тракийска* и др. или по името на средищното за района на разпространение селище – *разложка, банска, мелнишка, тревненска, котленска, тетевенска, копивщенска, пловдивска* и др. къщи. Това разнообразие свидетелства за художествените търсения на стотици майстори-строители, създали огромното многообразие от индивидуални решения, подчинени на общите закономерности в архитектурните проявления на традиционната къща, прототип на модерната жилищна архитектура от епохата на прехода от Средновековието към Новото време.

В настоящето изследване приемам изводите, направени от Г. Кожухаров и Р. Ангелова, възприети и от редица други автори, че Стара планина е своеобразен раздел и че на север и на юг от нея има по-съществени различия в традиционните форми на къщата, което е дало основание да се говори за „Северен” и „Южен” дял на българската традиционна къща.

В тази част на труда се представят големите териториални групи – *северен дял – едноогнищна къща*, към която се отнасят *Добруджанската къща, Старопланинската къща (Тетевенската къща; Тревненската къща* – в района на Трявна, Габрово и Дряново; Районът на В. Търново и Елена – преходен между типове на *тревненската и котленската къща; Котленска къща* – най-характерната типологическа група на традиционната къща в района на източна Стара планина – Котел, Жеравна, Катунище, Медвен, Ичера).

Фигура 28 Травна, уличен силует, ъглов прозорец и характерното ъглово скосяване.

През 18-19 в. Травна е най-прочутият и най-значителният художествен център в Северна България, който обединява иконописци, дърворезбари и най-вече майстори-строители. Майсторите от тревненската строително-художествена школа, съградили почти изцяло архитектурата в Северна и Източна България - къщи, обществени сгради, църкви и манастири. Оставили своя характерен авторски почерк, те демонстрирали и изключително деликатно отношение към околната среда, към конкретните дадености на терена и към изискванията на собствениците. Илюстрация за това е и архитектурата в Котленско и покрай Черноморието, където строителите са пак тревненци.

Фигура 29 Дряново. Уличен силует.

Фигура 30 Елена. Попдимитровите къщи.

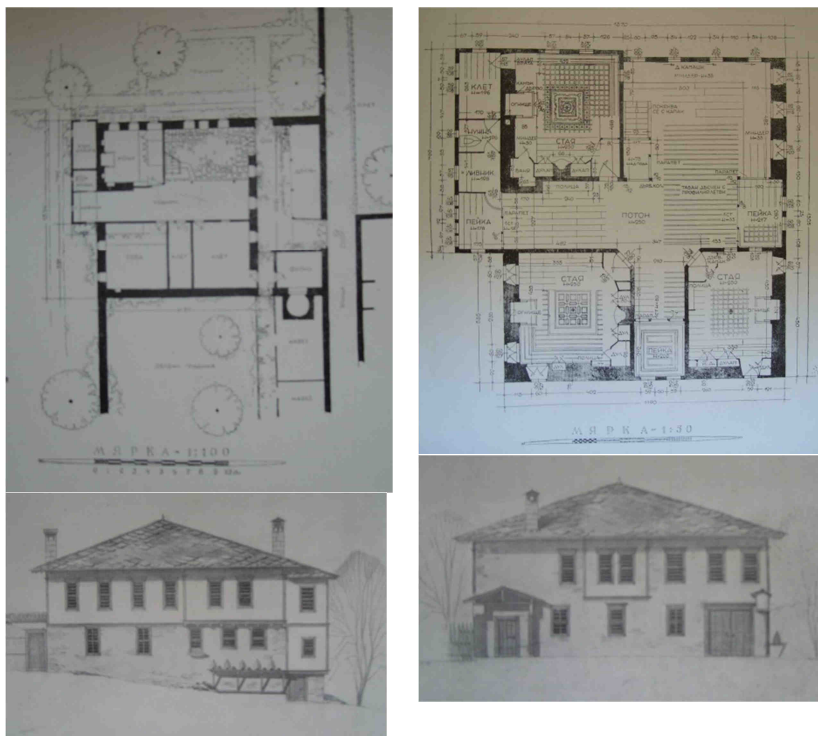
Фигура 31 Жеравна.

Останалите по-значими регионални разновидности на традиционната къща се включват в големия южен дял на *традиционната къща* - *многоогнищната къща* – *родопската* и *разложката къща*, *банската* и *мелнишката къща*, *черноморската* и *странджанската къща* – повлияна от крайморското и планинското разположение на невисоката, но гъсто залесена в миналото с дъбови гори планина, а също така и реминисценциите на типичната за значително по-ранен период полувкопана или изцяло вкопана в земята "уземна къща", развита в дълбочина.

В този раздел се цитират и тезите на автори, които отбелязват една много интересна особеност, която се потвърждава от последвалите проучвания – строежът на типично градски къщи, както в градовете, така и в селата и от друга страна, строителството на типично селски къщи в градовете, което се обяснява с икономическата разнородна структура на родопските селища, „жителите на които в много случаи са еднакво граждани и селяни”. Този тип структура е характерна за европейските провинции на Османската империя. П. Калчев възприема типологията на В. Дечев⁴¹ - 1) тип *къща на старите села* – типична схема с приземие – „вотрешен двор”, а в етажа – с основна група помещения – *потон*, *коща*, *кльот* и *къошк* като плевнята е изградена като отделен обем; 2) тип *колибарска къща* – тя представлява съчетание в един обем – на типа *къща на старите села* и добавяне на обор - *подник* към *вотрешния двор*, над който се разполага плевнята (в съседство на жилищната част в етажа); 3) тип *градска къща* – къща без стопански части, с междинен етаж, на който се намира „долнята” или „низката” коща. Много бегло, но достатъчно категорично този автор посочва, че той вижда връзки и предаване на строителен опит от времето на средновековна Византия и Италия⁴².

⁴¹ Дечев В. (1903) Сборник Народни умотворения, кн. XIX, 1903 по Калчев Панайот (1946) Родопската къща. Сп. Архитектура, бр. 2, 1946, 22

⁴² Калчев Панайот (1946) Родопската къща. Сп. Архитектура, бр. 2, 1946, 22

Фигура 32 Къща на Хаджийски, с. Буково, Смолянско (11 км южно от Смолян и 2 км източно от с. Могилница, 1800 г. (надпис в/у каменна плоча, възидана в полето на средния прозорец на къщната порта)⁴³

Описанието на къщата показва типична богатска средновековна къща – с много на брой и разнообразни помещения – в приземието – *вътрешен двор*, *две кощи*, *два кльота*, в пристроена по-късно част се намират *ливника* и *нужника*. В етажата – в който извежда тясна стълба – с неголям отвор, затворен с тежък дървен капак с приспособления за затваряне (от съображения за сигурност), се намират затворен с прозорци *потон* с *къошк* и *пейки*, *горни кощи* и *складови помещения*. Принципите на композицията на родопската къща могат да бъдат представени като *тип I – галериен тип с линейна композиция* и *тип II – триумен тип – с централна композиция около едно централно*

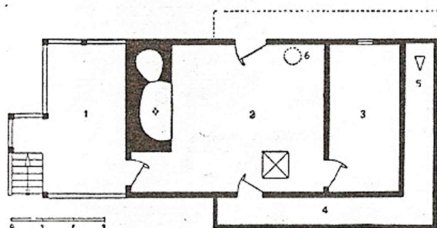
⁴³ Калчев Панайот (1946) Родопската къща. Сп. Архитектура, бр. 2, 1946, 23

пространство. При цялото богатство на архетипите на композицията на родопската къща се различават 2 основни типа - А. Едно, две или повече помещения (с огнище) с открито (преходно) пространство, разположено по лицето на къщата откъм благоприятната ослънчена посока или в дълбочина; Б. Едно, две, три, четири или повече помещения (с огнище) и открито преходно пространство с две взаимно перпендикулярни оси на композиция и обслужващи помещения.

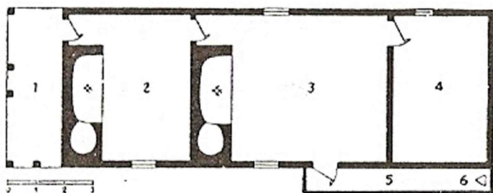
Строителството е основен занаят на родопчани. Известни са няколко крупни строителни центъра, а почти няма селище, което да не е давало строители - голяма част от селата около Устово, Полковник Серафимово, Фатово, Югово, Момчиловци, Соколовци, Левочево, Косово, Брацигово, Ковачевица, Горно Броди, Елешница и др.

В изследванията за българските майстори строители се привеждат доказателства, че "най-представителните бейски сараи по Балканския полуостров са част от творчеството на българските строители (...). Агушевите конаци са работа на уста Харалампо Попов, Илия Панайотов и др. местни майстори (...) Илчо Николов строи Сгуровския конак в Широка лъка" (Н. Тулешков)).

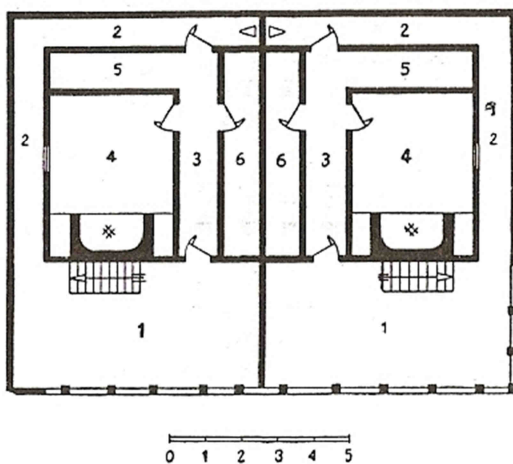
Формата с две взаимно перпендикулярни композиционни оси характеризира *затворената къща с централен салон (или потон)*. Този тип е много близък до градската къща, модна и предпочитана от новата икономическа буржоазия. С икономическото замогване на населението около и след средата на 18 в., с разширяване на икономическите и културните контакти с центъра на империята и с търговските центрове на Европа, с нахлуването на европейски влияния, интериорът се оформя с по-богата декоративна украса, със стенопис в стенните пана и ниши, холкелите на таваните.

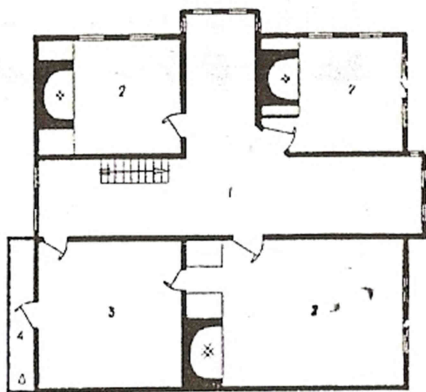
Фигура 33 План приземие на къща от с. Стошолово, Малкотърновско (вт.пол. 19 в.); 1. чардак 2. в'къши 3. задна къща 4. зан'ца 5. Стобор..

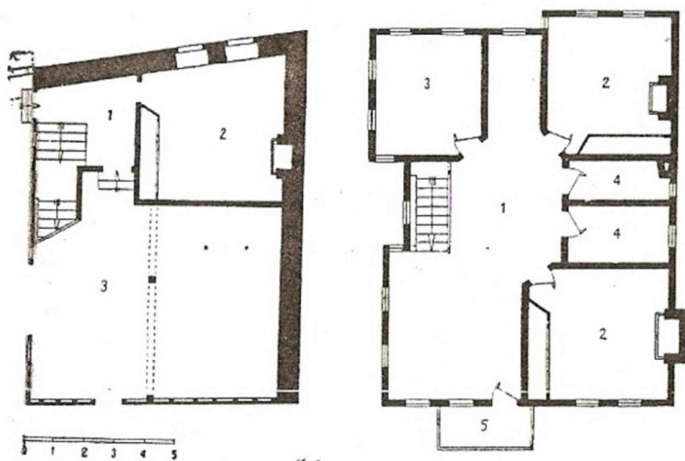
Фигура 34 План с разположени едно зад друго две жилищни помещения е често прилагана композиция.

Фигура 35 Братска къща от с. Кости. 1. Чардак; 2. Стобор; 4. в'къщи; 5. зан'ца; 6 сосъек

Фигура 36 План на жилищна сграда от Малко Търново. Градски тип планова композиция подобна на архитектурата по Черноморското крайбрежие и характерна за региона в исторически план (вт.пол. на XIX в.) със салон, в'къщи, зан'ца и стобор.

Фигура 37 Черноморска къща - къщата на Чимбулев в Несебър с вътрешен двор в приземието, използван за стопански нужди или като търговска площ, подобно на вътрешния двор при родпската къща, а в етажa – салон (подобно на потона в Родопите).

Заклучение

Настоящото изследване на архитектурното пространство и композиционните особености при неговото формиране при жилищната архитектура на 17-18 в. – традиционната/фолклорната и стиловата/авторовата са направени на фона на един пространен преглед на развитието на архетипните форми от Античността. В контекста на създаването на жилищната архитектура от визирания период са включени възможно по-широко архитектурните процеси в Османската империя и на Балканите, взаимовръзките със Западна и Централна Европа, изграждането на градовете и влиянието на архитектурата на публичните сгради, вкл. до настъпилите значими промени на прехода към Новото време и изграждането на новия тип жилищна архитектура в градовете и селата за новите обществени прослойки – буржоазия, дребни собственици, интелектуалци, селяни и т.н.

В Европа, на Балканите и на територията на бившите български земи, завладени от османците в кр. на 14 в. има вековна традиция в жилищното строителство. Познати са архитектурни архетипи от Античността и Ранното Средновековие, които се интерпретират както в по-бедните или неразвити форми на индивидуалната къща, така и в по-сложните композиции на къщите, които строи средното съсловие или върхушката (именно в такива образци се реализират най-сложните и интересни архитектурно-пространствени решения). Такива анализи са правени от всички изследователи на жилищната архитектура на Балканите от периода и както може да се проследи в текста техните изводи са много близки.

Традиционното/фолклорното строителство е анонимно. Архитектурата се създава от *майстори*, произхождащи от специализирана професионална общност, която е ангажирана в запазването и предаването на това знание и се придържа към традиционно използваните архетипни форми.

През 18 в. настъпват значителни развития в икономическите връзки между Европа и Османската империя, съпроводени и с културни взаимодействия. В мултикултурните и мултиетническите центрове на Османската империя се наблюдават силни влияния на европейските стилове, както и интерпретации на европейската архитектура с локални характеристики.

Архитектурата се влияе от развитието на градската култура, модата, местните традиционни особености и особеностите на културните традиции, икономическото положение на собствениците, личните им предпочитания и култура и т.н.

Възраждането в архитектурата представлява по-скоро един значителен строителен и архитектурен подем (колкото културен, толкова технически и икономически), съпътстващ един силен икономически напредък на големите градове и на населените места с икономически потенциал, които в общия случай са мултикултурни и мултиетнически. В развитието на тези процеси определена важна роля играят социалните, икономическите, политическите процеси в Европа и в имперската османска държава, която наследява цветущата култура на Византия, а от периода на обновление между 1703 и 1730 г. и развитието на стил „*Лале*” дава посока и на новите европейски стилови влияния.

НАУЧНИ ПРИНОСИ

1. Приноси по отношение на архитектурата на сградите. Теоретични и исторически аспекти

- 1.1. Принос към актуализирането на проучванията на архитектурата на Българско Възраждане/епохата на прехода между Късно Средновековие и Ново Време от позициите на съвременното архитектурознание, които позволяват по-обективно съпоставяне на архитектурните явления и процеси в контекста на Европейския югоизток от Античността до Новото време и представляват по-нов етап в интерпретацията на архитектурните явления от епохата.
- 1.2. Принос към съвременните интерпретации и доразвиване на съществуващите тези за традиционното изкуство и архитектура;
- 1.3. Принос към развитието на тезите за влиянието на западно-европейските модели във формообразуването на архитектурата на т.н. Зряло Възраждане;
- 1.4. Принос в сравнителните проучвания на балканската жилищна архитектура – балканската къща в Турция, Гърция, Македония, Албания;
- 1.5. Принос към мулти-културните взаимодействия в областта на архитектурата
- 1.6. Принос към разпространението и въвеждането в научно обръщение на процесите и явленията от българската архитектурна история от периода 18-19 в.

2. Практическо приложение на теоретическите и исторически проучвания за устойчивото развитие:

- 2.1. Принос към новите подходи към проблемите на културното наследство и съвременната градска среда при изготвянето на архитектурни проекти, проекти за реставрации и реконструкции и проекти за нормативни и стратегически документи, проекти за общински стратегии и общи устройствени планове;

- 2.2. Принос към опазване и популяризирането на културното наследство и съвременното му използване и интерпретиране;

Списък на публикации по темата на дисертационния труд

Научни доклади изнесени на конференции

Yordanova, Miriana SINAN'S CONSTRUCTIONS IN BULGARIA, A VIEW OF THE ART AND ARCHITECTURE HISTORIOGRAPHY IN THE COUNTRY / *MİMAR SİNAN'IN BULGARİSTAN'DAKİ YAPILARI, SANAT VE MİMARLIK TARİHİNE BİR BAKIŞ*, INTERNATIONAL SYMPOSIUM on ARCHITECT SINAN 13th-14th April 2005 EDİRNE

Yordanova, Miriana A NEW SPIRIT OF THE PLACE ICONS OF THE OTOMAN PERIOD ISLAMIC CULT ARCHITECTURE IN BULGARIAN THRACE, INTERNATIONAL SYMPOSIUM on ARCHITECT SINAN & SPIRIT of the PLACE: EDİRNE 13th-14th April 2006, Edirne,

Yordanova, Miriana 18-19 C. HOUSING IN THE HISTORICAL BULGARIAN SITES - TOWN CORES AND ARCHITECTURAL HERITAGE RESERVES, Third International Sinan Symposium, Housing in Historic Centers & Rural Areas 12-13 April, 2007, Edirne,

Miriana Iordanova, "Historical Urban Structures and Water in Bulgaria (17th -19th C.)", 4th INTERNATIONAL SİNAN SYMPOSIUM 4. *ULUSLARARASI SİNAN SEMPOZYUMU* WATER&ARCHITECTURE *SU VE MİMARLIK*, 11-11 April 2008,

Йорданова М., БАЛКАНСКА ТРАДИЦИОННА ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА. АЛБАНСКАТА КЪЩА 18-19 в Научна конференция "Дизайн и архитектура - теория, практика и взаимодействие", 15.06.2011 г., НБУ;

Публикации:

Yordanova, Miriana SINAN'S CONSTRUCTIONS IN BULGARIA, A VIEW OF THE ART AND ARCHITECTURE HISTORIOGRAPHY IN THE COUNTRY / *MİMAR SİNAN'IN BULGARİSTAN'DAKİ YAPILARI, SANAT VE MİMARLIK TARİHİNE BİR BAKIŞ*, INTERNATIONAL SYMPOSIUM on ARCHITECT SINAN 13th-14th April 2005 EDİRNE

Yordanova, Miriana A NEW SPIRIT OF THE PLACE ICONS OF THE OTOMAN PERIOD ISLAMIC CULT ARCHITECTURE IN BULGARIAN THRACE, INTERNATIONAL SYMPOSIUM on ARCHITECT SINAN & SPIRIT of the PLACE: EDİRNE 13th-14th April 2006, Edirne,

Yordanova, Miriana 18-19 C. HOUSING IN THE HISTORICAL BULGARIAN SITES - TOWN CORES AND ARCHITECTURAL HERITAGE RESERVES, Third International Sinan Symposium, Housing in Historic Centers & Rural Areas 12-13 April, 2007, Edirne, 16 стр. текст+35 ил. 119-126 ISBN978-975-374-083-8;

Miriana Iordanova, "Historical Urban Structures and Water in Bulgaria (17th -19th C.)", 4th INTERNATIONAL SİNAN SYMPOSIUM 4. *ULUSLARARASI SİNAN SEMPOZYUMU* WATER&ARCHITECTURE *SU VE MİMARLIK*, 11-11 April 2008, 14 стр. текст + 23 ил.

Йорданова М., БАЛКАНСКА ТРАДИЦИОННА ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА. АЛБАНСКАТА КЪЩА 18-19 в Научна конференция "Дизайн и архитектура - теория, практика и взаимодействие", 15.06.2011 г., НБУ;

Творческа дейност:

Авторска изложба „Архитектурното наследство на Плевен, <http://www.nbu.bg/index.php?l=877&art=20885> – авторска фотоизложба

Участие в документален филм (в частта за България) "8 държави, 8 режисьори и Синан" (АРХИТЕКТУРАТА НА СИНАН) (работно заглавие), международна ко-продукция, във връзка с „Истанбул – Културна столица на Европа

Участие в Научен комитет на Международен симпозиум „Синан” IV - 4. International Sinan Symposium: Water and Architecture, Одрин, Р. Турция, 2008; http://www.aydinlatma.com.tr/etkinlik_1788_4-international-sinan-symposium-water-and-architecture.html?year=2011

Участие в Научен комитет на Международен симпозиум „Синан” – Design Language in Historical Areas V 2-3 април, 2009, Одрин, Р. Турция, 2008; http://www.iccrom.org/eng/news_en/2009_en/field_en/01_01SinanSymposiumTUR_en.pdf

Списък на илюстрациите:

Фигура 38 Романска архитектура. Пореч, Хърватия. Ил.

https://en.wikipedia.org/wiki/Romanesque_architecture#/media/File:Pore%C4%8D064.jpg

Фигура 39 Егисхайм/Egisheim, Елзас, Франция. Ил.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Eguisheim#/media/File:Street-in-Eguisheim.jpg>

Фигура 40 Ерфурт, Германия. Фото М. Йорданова

Фигура 41 Дворецът Топ Капъ Ил.: http://en.wikipedia.org/wiki/Topkap%C4%B1_Palace

Фигура 42 Джамята с тюрбе Лалели (Laleli camii). Ил.

https://en.wikipedia.org/wiki/Laleli_Mosque#/media/File:DSC04489_Istanbul_-_Laleli_camii_-_Foto_G._Dal%C3%9C_29-5-2006.jpg

Фигура 43 Тюрбето на Лалели III Мустафа (Sultan III. Mustafa Türbesi). Ил.

https://www.google.bg/search?q=Laleli+Baba+T%C3%BCrbesi&biw=1153&bih=719&tbm=isch&imgil=iVokJUBE5FQIbM%253A%253BJBFXTj-er7XidM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.hayalleme.com%25252FLaleli-baba-trbesi%25252F&source=iu&pf=m&fir=iVokJUBE5FQIbM%253A%252CJBFXtj-er7XidM%252C&usg=__dREICDZOIWCFV2TpaJ_ID6VFk0E%3D&ved=0CCcQyjdqFQoTCI6y5KOq-sgCFUiVLAodsuoFFQ&ei=dc7Vs6_A8iqsgGy1ZeoAQ#imgrc=l-xi_Z0bnLj1sM%3A&usg=__dREICDZOIWCFV2TpaJ_ID6VFk0E%3D

Фигура 44 Нуросмание (1749-1755, арх. Мустафа Ага Симеон Калфа). Фото: Basile Kargopoulos (1826-1886)⁴⁴

Фигура 45 Джамята Нусретийе (Nusretiye, 1823-1826, арх. Киркор Баян (Krikor Balyan, 1764-1831).

https://en.wikipedia.org/wiki/Nusretiye_Mosque#/media/File:%C4%B0stanbul_4946.jpg

Фигура 46 Казармите Kuleli (http://en.wikipedia.org/wiki/Kuleli_Military_High_School)

⁴⁴<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BE%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

- Фигура 47 Дворецът Долмабахче (Dolmabahçe) (1843-1856). План.
https://en.wikipedia.org/wiki/Dolmabah%C3%A7e_Palace#/media/File:Dolmabahce_Palace_plan.svg
- Фигура 48 Северна Анатолия, Сафранболу. Архив.
- Фигура 49 Истанбул. Архив
- Фигура 50 Интериор, Йенишехир. Архив
- Фигура 51 Испания <http://weburbanist.com/pics/deserted-stone-city/01-abandoned-city-streets/>
- Фигура 52 Кулата на замъка Warkworth, Northumberland от края на 14 в., построена във формата на кръст, планирана като луксозно самостоятелно жилище. Ил. Girouard Mark. 1980. Life in the English Country House
- Фигура 53 Ragley Hall, Warwickshire. Типична голяма къща, повлияна от английската дворцова архитектура. 1678. Архитект Робърт Хуук. Ил. Girouard Mark. 1980. Life in the English Country House, стр. 135
- Фигура 54 Загори, Епир. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 55 Аркади (Каритана), Пелопонес. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 56 Амбелакия, Тесалия. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 57 Амбелакия, Тесалия. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 58 Амбелакия, Тесалия. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 59 Пелион (Трикери), Тесалия. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 60 Къща-кула. Триетажният (+ полуетаж или галерия) „перпендикулярен“ модул, с който се изграждат жилищните композиции
- Фигура 61 Гирокастро. Жилищна градска кула. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 62 Къщи от Галичник, Македония. Ил. Architecture traditionnelle des Pays Balkaniques
- Фигура 63 Къща на Спиридон Яневски, с. Кичница, Западна Македония. Ил.
http://www.seecorridors.eu/?w_p=12&w_l=2&w_c=13&w_id=146
- Фигура 64 Планове на конаци от Родопите. Архив
- Фигура 65 Трявна, уличен силует, ъглов прозорец и характерното ъглово скосяване. Ил. Тангъров Й., Л. Иванова (1966) Блокирани и секционни жилищни сгради в нашето село. Сп. Архитектура, 1966, бр. 8, 21
- Фигура 66 Дряново. Уличен силует. Ил. Тангъров Й., Л. Иванова (1966) Блокирани и секционни жилищни сгради в нашето село. Сп. Архитектура, 1966, бр. 8, 21
- Фигура 67 Елена. Попдимитровите къщи. Ил. Тангъров Й., Л. Иванова (1966) Блокирани и секционни жилищни сгради в нашето село. Сп. Архитектура, 1966, бр. 8, 21
- Фигура 68 Жеравна. Източник:
<http://www.balkanarchitecture.org/macedonia/SvJRadika2.php>
- Фигура 69 Къща на Хаджийски, с. Буково, Смолянско (11 км южно от Смолян и 2 км източно от с. Могилица, 1800 г. (надпис в/у каменна плоча, въздана в полето на средния прозорец на къщната порта)⁴⁵
- Фигура 70 План приземие на къща от с. Стоилово, Малкотърновско (вт.пол. 19 в.); 1. чардак 2. в'къши 3. задна къща 4. зан'ца 5. Стобор. Архив.
- Фигура 71 План с разположени едно зад друго две жилищни помещения е често прилагана композиция. Архив

⁴⁵ Калчев Панайот (1946) Родопската къща. Сп. Архитектура, бр. 2, 1946, 23

Фигура 72 Братска къща от с. Кости. 1. Чардак; 2. Стобор; 4. в'къщи; 5. зан'ца; 6 сосъек.
Архив

Фигура 73 План на жилищна сграда от Малко Търново. Градски тип планова композиция подобна на архитектурата по Черноморското крайбрежие и характерна за региона в исторически план (вт.пол. на XIX в.) със салон, в'къщи, зан'ца и стобор. Архив

Фигура 74 Черноморска къща - къщата на Чимбулев в Несебър с вътрешен двор в приземието, използван за стопански нужди или като търговска площ, подобно на вътрешния двор при родпската къща, а в етажа – салон (подобно на потона в Родопите). Архив